

УДК 282

Ірина Булига

РЕПРЕСІЇ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ ПРОТИ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ВОЛИНІ У 1939 – 1941 рр.

У статті аналізується репресивна політика радянської держави проти римо-католицької церкви на Волині у 1939 – 1941 рр.

Ключові слова: Волинь, римо-католицька церква, радянська влада, тоталітарний режим.

Репрессии тоталитарного режима против римо-католической церкви на Вольнии в 1939 – 1941 гг.

В статье осуществлен анализ репрессивной политики советского государства против римо-католической церкви на Вольнии в 1939 – 1941 гг.

Ключевые слова: Вольнь, римо-католическая церковь, советская власть, тоталитарный режим.

Repressions of the totalitarian mode against rimo-catholic churches on Volhynia in 1939 – 1941

In the article the analysis of repressive policy of the soviet state is carried out against rimo-catholic churches on Volhynia in 1939 – 1941.

Keywords: Volhynia, rimo-catholic church, soviet power, totalitarian mode.

З приєднанням західноукраїнських територій у 1939 р, радянський уряд опинився перед фактом включення до держави областей з недоторканим релігійним укладом життя місцевого населення, тому на цих землях відразу розгорнулася реалізація традиційного курсу комуністичної партії щодо релігії і церкви, спрямованого на обмеження їх впливу на населення. Відзначимо, що хоча він у своїх основних складових, формах і методах суттєво не відрізнявся від того, який культивувався на іншій території СРСР, але одночасно він мав деякі свої особливості. Радянське керівництво, як свідчать документи цього періоду, усвідомлюва-

ло факт вагомого впливу релігії на свідомість населення, авторитет церков, складність завдань, тому було змушене відійти від повного й негайного перенесення на прикордонні регіони всієї моделі ідеологічного впливу на населення, в тому числі і форсованої його атеїзації [10, с. 283]. До того ж, встановлення радянської влади на вищезначеній території було першою спробою “експортування” радянського тоталітарного режиму поза межі його “історичної батьківщини”. Москва виявляла при цьому певну обережність і намагалася пристосуватись до місцевих умов.

Вироблення і прийняття концепції державної політики відбивалося на практичних відносинах між державою та релігійними структурами досліджуваних римо-католиків. Тому одним з важливих засобів приведення у калькову відповідність політичної системи західноукраїнських земель з тією, що існувала на решті території СРСР, стала ліквідація всіх релігійних партій і церковних громадських організацій, закриття духовних наукових установ, навчальних закладів, церковних друкарень, припинення викладання у школах Закону Божого та насадження антирелігійної пропаганди в навчальних закладах [10, с. 285]. Перший удар логічно був спрямований проти римо-католицької церкви (РКЦ), яка мала відчутне етнонаціональне забарвлення і найбільш поширеною була у місцях локалізації поляків. Як відомо, Волинь була саме таким регіоном, та й політичний статус цієї території у 1921 – 1939 рр. як складової Другої Речі Посполитої, визначав густоту, чисельність і динамічність розселення поляків і відповідно вірних РКЦ.

Насадження на Волині радянського режиму супроводжувалося розгортанням масових репресій, що впливало із самої природи сталінської тоталітарної системи, основу якої становив терор. Водночас знищення старої еліти, передусім польської, основу якої стоновили віруючі РКЦ, розглядалося радянською владою, як найважливіша умова руйнування структур колишнього державного й адміністративного апарату, старої системи управління і власності, інтеграції краю в СРСР [7, с. 100].

Одним із перших наслідків такого удару на волинській території, яка входила до складу Луцької дієцезії, було видворення ксьондза, єпископа Адольфа Шельонжека, а також Єпископської курії у Луцьку з її приміщень. Луцький ординар зайняв невеличку кімнату, а курія почала функціонувати у кафедральному будинку. Була закрита духовна семінарія у Луцьку і Папська семінарія

у Дубно, радянська влада ліквідували всі 9 чоловічих монастирів з 6 братствами, а також жіночі громади, в яких були задіяні близько 224 сестер. За порадою єпископа Шельонжека, ті монахині, що залишилися на території Волині, і далі проводили свою катехизичну, освітню діяльність, змінили своє церковне вбрання на світське і подальшу діяльність вели у конспірації [8, с. 40].

Першу інформацію про стан католицької церкви на територіях, включених до складу СРСР внаслідок переділу кордонів, Папа отримав від греко-католицького єпископа Андрея Шептицького. Приєднання Східної Польщі до Радянського Союзу Шептицький сприйняв як свого роду шанс для церкви. “Здається, що всі ці землі стають місцем проведення пастирської роботи, яка може бути дуже плідною” [5, с. 14].

Складовими духовного життя римо-католиків була полонізована спрямованість місієйної, філантропічної та просвітницької діяльності. На території Волині існувала доволі розгалужена система римо-католицьких сиротинців, лікарень та інших структур, якими опікувалися сестри-служебниці. Нелегкі випробування спіткали їх після осені 1939 р. Наприклад, Згромадження сестер св. Терези від Дитятка Ісуса заснував о. єпископ Адольф-Петро Шельонжик у 1936 р., у Луцьку, на Волині. Ця структура проводила курси крою та шиття в Маневичах, навчання релігії в загальноосвітніх школах у Машеві, Залужжі, Обичі, Ясківцях і Брикові, велика активність сестер спостерігалася і в соціальній роботі. З осені 1939 р. розпочинається важкий і деструктивний період для сестер-терезянок. Репресії, що розгортаються на Волині, змушують їх повністю залишити ці терени й у своїй більшості розпорозитися по теренах центральної Польщі [2, с. 7]. Чи, до прикладу, освітня робота, якою займалися римо-католицькі інституції зазнала трансформації. За споминами Луцького єпископа, “...вчителі зобов’язані були під час своїх уроків боротися проти Бога. Заборонялося учням і вчителям, урядовцям і державним виконавцям ходити до костьолів. Серед учнів шкіл призначалися ті, обов’язком яких було вислідковування колег, що ходять до костьолу. Створювалися спеціальні професійні школи і курси для сільської і міської молоді, у яких пропганда безбожництва ставилася на перший план. Систематичні зібрання у приватних будинках також повинні були розповсюджувати між людьми невіру. Усі ксьондзи, за винятком старців, піддавалися довготривалим, частим дослідженням, що були рівнозначні мо-

ральним тортурам, з метою відмови від духовного сану і віддання на службу комунізму” [8, с. 49].

Такі приклади набувають масового характеру. Репресії, звичайно стосувалися й інших релігійних конфесій – православних, іудеїв, протестантів. Проте стосовно римо- і греко-католиків вони поглиблювалися завдяки чиннику впливу на ці церкви позицій Ватикану, тобто чужоземної ворожої інституції. До того ж у Ватикані були переконані, що поразка Німеччини призведе до швидкого поширення комунізму в Європі, а російський більшовизм вважали страшнішим ніж фашизм. Факт знаходження на кордоні німецького війська та усвідомлення партійним керівництвом небезпеки викликання актів масового незадоволення громадян, визначав і певну стриманість у ставленні до релігійних переконань населення Волині та релігійних інституцій порівняно з тим, що в цей час реалізувалося в інших регіонах країни.

Римо-католиків, які на Волині у 1939 р. практично всі були поляками, нараховувалося 327,9 тис. чол. (15,7% всього населення воєводства) [11, с. 293]. Польський дослідник Леон Попек зауважує, що в Луцькій дієцезії біля 12,3% жителів вважалися вірними римо-католицької громади, ординаром якої був єпископ Адольф Шельонжек, а допоміжним єпископом ксьондз Стефан Вальчикевич. У момент вибуху війни майже всі парафії (166) мали приходських священників (240 ксьондзів) [9, с. 97].

Але частина поляків була виселена у 1940 р. згідно з Постановою РНК СРСР № 2122-617 та затвердженим тоді ж до неї “Положенням про спецпоселення і трудове влаштування осадників, виселених із західних областей УРСР і БРСР” [1, с. 34]. Депортаційна акція була виконана з 10 до 13 лютого 1940 р. 2 березня РНК СРСР ухвалив постанову № 289-127 с. про виселення членів сімей усіх поміщених у табори і в’язниці військовополонених і колишніх офіцерів польської армії, а також тюремників, жандармів, розвідників, колишніх поміщиків, фабрикантів і чиновників державного апарату, учасників антирадянських організацій, біженців з окупованих німцями районів колишньої Польщі, які виявили бажання виїхати з СРСР назад, на зайняту німцями територію, але не були прийняті. Операцію виселення за постановою від 2 березня було проведено без будь-якого попередження 13 березня, а згодом, 29 червня 1940 р., – засобами терору, аж до застосування розстрілів [3, с. 8 – 9]. Можна припустити, що під ці радянські депортаційні акції 1940 р. підпали десятки тисяч

поляків. У будь-якому, число поляків у Рівненській області за неповний рік зменшилось удвічі. Якщо так було на всій території колишнього воєводства, то це означало, що радянські репресії і статистика зменшили число поляків, тобто вірних РКЦ, на Волині, уже до 1941 р. приблизно до 150 тис. чол. Тому секретна “Директива наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова начальника обласних УНКВС про активізацію оперативної роботи по церковниках і сектантах у західних областях України” від 22 грудня 1939 р. вказує на необхідність надання особливої уваги діяльності римо-католицького духовенства, бо, як зазначають радянські документи, “польські ксьондзи є основним каналом встановлення і підтримання зв’язку з антирадянської діяльності із закордоном, вони організують довкола себе шпійонські, повстанські змови” [6, с. 32]. Тому ксьондзи потрапили до перших хвиль арештів та депортацій, проведених НКВС. У перші ж місяці після приходу Червоної армії було заарештовано 57 церковнослужителів, 14 із них розстріляно [11, с. 154].

Через масову депортацію польського народу з Волині, за ініціативою єпископа Шельонжека, був утворений у 1940 р. Комітет допомоги, що мав на меті матеріальну та моральну опіку над переселенцями [8, с.41]. До прикладу, після вторгнення до Володимира-Волинського радянських військ, там була заснована визвольна конспірація, пов’язана зі Службою Перемоги Польщі. У ній активно діяли священики із римо-католицьких парафій на чолі з настоятелями. Дуже активно до неї прилучилися священики з парафії Йоакима та Анни – настоятель Станіслав Галіцький і вікарій Йосиф-Казимир Чурко. Вони матеріально допомагали воєнним втікачам, дітям, старшим особам. Тим, котрі були під загрозою арешту, допомагали отримати фальшиві документи. Подібні дії чинив і парох другої Володимирської парафії, о. Станіслав Кобилецький. Цей священик, що походив з Поділля, прибув до Володимира-Волинського в жовтні 1939 р. Раніше, будучи доктором теології, викладав у духовній семінарії Луцької дієцезії і був церковним асистентом Католицького товариства молоді. Після закриття семінарії став настоятелем Володимир-Волинської парафії. Виконуючи цю функцію, організував допомогу для втікачів із центральної Польщі, інспірував акцію з висилки посилок з продуктами харчування для колишніх жителів Володимира-Волинського, депортованих радянською владою до Сибіру і Казахстану. Зрозуміло, що такі дії не пройшли

повз органи державної безпеки і невдовзі священики Галіцький, Чурко і Кобилецький були заарештовані навесні 1940 р., після триденного процесу засуджені на смерть за “активну, підступну антирадянську діяльність, за утворення організації і задум змови, що мала на меті збройне від’єднання Волині від СРСР” [4, с. 34]. Священники Галіцький і Чурко загинули під час розправи 25 червня 1941 року у в’язниці в Луцьку. Отець Кобилецький чудом залишився живим під завалами трупів. Пам’ятною є подія 14 квітня 1940 р., коли цілі ешелони везли поляків з Волині на заслання. Тоді ординар під егідою Комітету допомоги, делегував ксьондза до Здолбунова і він з пагорбка від імені єпископа Шельонжека перед кількома потягами дав загальне відпущення на випадок смерті [8, с. 41].

У секретних документах радянських спецслужб, що стосувалися агентурно-оперативного “обслуговування” релігійних інституцій, зустрічаємо навіть виокремлення католиків в окрему групу, яка потребує особливої уваги з боку відділів НКВС [6, с. 32]. І таку “особливу увагу” ця структура надавала. НКВД арештували кілька католицьких священиків, посеред яких відзначимо – Маріана Токажевського – колишнього священика Юзефа Пілсудського, Владислава Шпачинського – префекта волинських шкіл, доктора Станіслава Кобилевського – професора духовної семінарії у Луцьку, Владислава Буковинського, генерального секретаря Єпископського інституту католицьких Акцій. Більшість із них загинули після 22 червня 1941 р., під час ліквідації в’язнів НКВД у Луцьку та Рівному [8, с. 40].

Розпочалася “обридливість спустошення”, як писав луцький єпископ: “Пам’ятним залишиться 1939 рік. Наближався цей потворний попіл, ця хмара, не хмара, своїм проникливим димом, труйким та гнилим, покриває половину Польщі (тобто територію Волині, яка у 1921 – 1939 рр. була складовою Другої Речі Посполитої – І.Б.). Наступає на душі дітей, молоді. На вулицях, школах, мітингах, під час урочистостей, забав, походів переконували ті душі, що Бога нема, що релігія – це брехня, що ксьондзи говорять неправду, самі не вірять, а тільки шукають зиску з людей. Показувалася енциклопедія із закидами проти Костьолу, релігії” [8, с. 40].

Крім того, вже на початку першої радянської окупації спостерігаємо факти взаємопроникнення православного елементу в середовище римо-католицьких інституцій, яке характеризу-

ється не філантропічною ознакою, а чітко вираженою спробою підпорядкування. Хоча відзначимо, що цей аспект стає як один із засобів збереження (хоча на деякий час) сиротинців, лікарень, поховань. Підтвердженням даних теоретичних висновків слугує практика Сиротинця у Любешові. Для сестер з початком Другої світової війни прийшли дуже скрутні часи. У 1940 р. Шкільна інспекція взяла на роботу в Сиротинець православну керівницю з Каменя-Каширського. “Спочатку сестри жили надією, що повернуться ще до праці в харизматі Згромадження. Перед її приїздом (православної керівниці – І.Б.) місцева влада повідомила Сестру Настоятельку, що буде все списане, як підлягаюче державі. У першу чергу ліквідували каплицю (...). Дітьми зайнялася та керівниця і вже не мали обов’язку слухати Сестер (...). Сестрі Настоятельниці важко було це пережити, дивлячись як речі, придбані кривавою працею, хтось привласнює собі й всім цим розпоряджається” [12, с. 35].

Оскільки за більшовицькою ідеологією “ксьондзи, попи, рабини” були “вірними наймитами ворожих елементів”, яким “допомагали проводити антинародну діяльність”, то найбільш впливові священники РКЦ, а також керівники та активні члени релігійних культурно-просвітницьких товариств потрапили в першу хвилю арештів і депортацій, що розпочалася наприкінці 1939 р. Хоча цей напрям державної політики не характеризував лише ставлення до римо-католиків, і репресивно-політична складова була не єдиним чинником руйнування релігійної культури українців.

Ця мета досягалася перш за все репресіями. Головними жертвами радянських репресій у 1939 – 1941 рр. стали колишні державні урядовці, офіцери, поміщики, військові осадники, найвідоміші громадсько-політичні лідери та члени націоналістичного підпілля. На загал, жертвами репресій – депортацій, ув’язнень, розстрілів – за час радянської окупації 1939 – 1941 рр. став майже кожний десятий житель Західної України. Американський історик Ян Гросс зробив приблизні підрахунки жертв серед мирного населення у німецькій і радянській зоні окупації колишньої польської держави. Підрахунки депортованих, ув’язнених у концтабори та вбитих колишніх громадян Речі Посполитої за вказаний проміжок часу виявили, що радянська влада замордувала у 3 – 4 рази більше людей, ніж нацисти, при чому на території, удвічі меншій, ніж зона німецької окупації [11, с. 295]. Ці цифри дають

найкраще уявлення про справжній характер радянського тоталітарного режиму як безпрецедентного розтратника і державивбивці. Як метод політичного переслідування та адміністративного покарання широко використовувалися депортації виселення без правових на це підстав. За 1940-1941 рр. у віддалені райони СРСР було депортовано із Західної України понад 180 тис. осіб [11, с. 296]. Серед них були колишні функціонери різних політичних партій та громадських організацій, підприємці, польські осадники, священики, заможні селяни. Сам факт депортації був злочином проти людяності, не кажучи вже про жахливі методи її здійснення. Понад 8 тис. в'язнів, яких німецько-радянська війна застала в місцевих тюрмах, були розстріляні за наказом Л. Берії. Такими і подібними карально-репресивними діями тоталітарна система дискредитувала себе в очах західних українців.

Амплітуда радянської релігійної політики щодо РКЦ коливалася у діапазоні між ідеологічними завданнями та прагматичними міркуваннями, між спробами тотального знищення до намагань заміщення релігії новою догматикою. Адже церква у волинському регіоні була силою, яка носила тоталітарний вплив на суспільну свідомість і на інші виміри розвитку суспільства. Тому, коли тоталітаризм зустрівся із силою однаково якісної визначеності, він не міг з нею співіснувати, він повинен був її знищити, поставити на коліна і лише тоді міг дозволити їй якесь існування, проте вже в жорстких межах, заданих цією системою.

Список використаних джерел та літератури

1. Бугай М. Депортації населення з України (30–50-ті роки) / М. Бугай // Український історичний журнал. – 1990. – № 1. – С. 32–37.
2. Гумковська С. І. Згромадження сестер Св. Терези від Дитятка Ісус у служінні Богові та Церкві / С. Сабіна-Ірина Гумковська // *Wolanie z Wolynia* – Воляння з Волині. Релігійно-суспільне видання Римо-католицької Луцької Дієцезії. – Ч. 2 (69) – А Рік 11. – Березень-Квітень 2006. – С. 3–7.
3. Депортації. Західні землі України. Кінець 30 – початок 50-х рр. Документи, матеріали, спогади : [у 3 т.]. – Т. 1 : 1939–1945. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. – 539 с.
4. Копровський А. У Володимирі-Волинському над Лугою / А. Копровський // *Wolanie z Wolynia* – Воляння з Волині. Релігійно-суспільне видання Римо-католицької Луцької Дієцезії. – Ч. 6 (73) – А Рік 13. – Листопад-Грудень 2006. – С. 31–35.

5. Максимова Н. В. Ватикан и Вторая мировая война / Н. В. Максимова, Б. А. Филиппов // Наука и религия. – 2005. – № 5. – С. 12–17.

6. Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) / [за заг. ред. В. Сергійчука]. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2005. – 480 с.

7. Політична історія України. ХХ століття : [у 6 т.] / [редкол. : І. Ф. Курас та ін.]. – К. : Генеза, 2003. – Т. 4 : Україна у Другій світовій війні, 1939–1945. – [кер. тому В. І. Кучер]. – 2003. – 584 с.

8. Popek L. Diecezja lucka w okresie miedzywojennym i podczas II wojny swiatowej (1918-1944) / Popek L. // Polacy i Kosciol rzymskokatolicki na Wolyniu w latach 1918–1997. – Lublin : Towarzystwo Przyjaciol Krzemienca i Ziemi Wolynsko-Podolskiej, 1999. – S. 23–46.

9. Popek L. Straty Kosciola rzymskokatolickiego na Wolyniu w latach 1939–1945 / Popek L. // Polskie Panstwo Podziemne na Wolyniu w latach 1939–1944. – Sandomierz : Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu, 2006. – S. 98–122

10. Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина ХХ ст.) / Н. Г. Стоколос. – Рівне : РІС КСУ – ППФ „Ліста – М”, 2003. – 480 с.

11. Україна–Польща : важкі питання : матеріали V міжнародного семінару істориків [“Українсько-польські відносини у роках Другої світової війни”], (Луцьк, 27-29 квітня 1999 р.) / Світовий союз воїнів Армії Крайової, Об’єднання українців у Польщі, Волинський держ. У-тет ім. Лесі Українки. – Варшава : TYRSA, 2001. – 359 с.

12. Яконюк Т. (1910–1943). Мучениця за віру / С. Тереза Яконюк, С. Ядвіга-Алоїза Гано // Wołanie z Wołynia – Воляння з Волині. Релігійно-суспільне видання Римо-католицької Луцької Дієцезії. – Ч.4 (71) – А Рік 12. – С. 31–37.